

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**'God-Natuur-Kunst' de rol van religie bij de natuurbeleving
en de natuuruitbeelding door Nederlandse
landschapschilders, ca. 1780-1870**

Erftemeijer, A.F.W.

Citation

Erftemeijer, A. F. W. (2025, November 11). *'God-Natuur-Kunst': de rol van religie bij de natuurbeleving en de natuuruitbeelding door Nederlandse landschapschilders, ca. 1780-1870*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4282758>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4282758>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DEEL I

DE KUNSTENAARS EN HUN NATUUR

1

EEN GEMEENSCHAP VAN INDIVIDUEN. DE KUNSTENAARS EN HUN CONNECTIES

Om welke kunstenaars gaat het in deze studie, en in welk verband stonden die tot elkaar? Op die twee vragen gaat dit hoofdstuk in. Om te beginnen volgt hier een overzicht van de kunstenaars die voor deze studie zijn bestudeerd. In de eerste plaats is gezocht naar meer of minder geschoolde specialisten in het vak van landschapschilderen (en/of tekenen en prentenmaken) van wie tekstuele nalatenschap kon worden gevonden. Voor de selectie kon niet worden uitgegaan van een grondig overzichtswerk over deze periode uit de Nederlandse landschapschilderkunstgeschiedenis (zie ook de inleiding). Anderzijds is al wel veel basaal onderzoek verricht over tal van individuele kunstenaars, en bestaan er (vooral oudere) aanzetten tot overzichten. Al met al kon op basis van de beschikbare literatuur, beeldbanken, websites van veilinghuizen en kunsthandels, museumcollecties en andere bronnen, aangevuld met kennis die bij de onderzoeker aanwezig was, een te verantwoorden keuze worden gemaakt.

Daarnaast is in sommige gevallen gekozen voor schilders die zich ‘slechts’ onder meer, maar wel op artistiek goed niveau, met landschapschilderkunst hebben beziggehouden én zich daarbij in eigen teksten over de natuur en hun beleving daarvan hebben uitgesproken. Verder is bij dit onderzoek een aantal betekenisvolle landschapschilders betrokken van wie óf geen enkele tekst werd aangetroffen, óf enkel teksten bekend zijn waarin geen opmerkingen over hun natuurbeleving werden aangetroffen, maar die in zodanig nauw verband stonden met landschapschilders van wie wél teksten bekend zijn, dat zij niet buiten dit onderzoek konden blijven. Het gaat hierbij om meer of minder aantoonbare invloedsferen of netwerken. Het in kaart brengen daarvan werd van wezenlijk belang geacht voor dit onderzoek met zijn prosopografische, op een ‘collectief’ van schilders gerichte ambities.

Van de in totaal naar schatting ongeveer 150 of wat meer professionele (geschoolde) landschapschilders uit de hier bestudeerde periode gaat het dan in deze selectie om tegen de 60 schilders. Daarbij kan worden aangetekend dat vrijwel alle betekenisvolle landschapschilders uit deze periode hieronder begrepen zijn: betekenisvol vanwege de omvang en kwaliteit van hun oeuvre, gewoonlijk in combinatie met een belangrijke rol als docent, raadgever, of aantoonbare inspirator in algemene zin. Tot de meest betekenisvollen behoren in ieder geval Barend Koekkoek, Andreas Schelfhout en Johannes Bilders, die alle drie een schare leerlingen en volgers wisten aan te trekken.

De voor deze studie besproken landschapschilders kunnen, zoals nog nader zal blijken, niet gemakkelijk in clusters worden onderverdeeld. Afbakeningen op stilistische dan wel op thematische gronden zijn nauwelijks te maken. Een geografische indeling is in zoverre lastig dat vrijwel alle hier te bestuderen schilders tijdens hun loopbaan gereisd hebben (niet zelden veelvuldig) en ook nogal eens van woonplaats veranderden. Zo was Jacob Cremer aanvankelijk weliswaar nauw verbonden met Gelderland (Arnhem, Oosterbeek) maar werd hij uiteindelijk Hagenaar, terwijl een andere 'typische' Oosterbeeker, Johannes Bilders, in feite het grootste deel van zijn leven in Utrecht en Amsterdam woonde. Niettemin is voor de overzichtelijkheid getracht toch een indeling te maken rond een aantal steden en landen, waarin in elk geval alle belangrijke voor deze studie bekeken schilders een plek hebben kunnen krijgen. Zo ontstonden de onderstaande zes clusters. Deze bieden enerzijds een namenoverzicht, anderzijds geven ze al een eerste indruk van hoezeer al deze kunstenaars met collega's verbonden waren. Uitvoeriger informatie over de woonplaatsen, studieverblijven en studiereizen van de schilders – dus over de plekken waar zij de natuur beleefden en bestudeerden - wordt gegeven in hoofdstuk 2.

Clusters

De zes onderscheidbare clusters zijn de volgende:

1 – RONDONOM KLEEF

Hierbij gaat het in de eerste plaats om Barend Koekkoek, die zich in 1834 definitief vestigde in dit Duitse kuurstadje vlak over de grens, alsook om tal van figuren die zich eveneens, al dan niet speciaal voor Koekkoek, naar Kleef begaven en er soms ook gingen wonen. Koekkoek stichtte er een tekenschool ('Zeichen-Collegium'), kreeg er leerlingen, en ontving schilders die raad of gedachtenuitwisseling zochten. Zijn faam dankte hij aan zijn hoge en hoogwaardige productie en aan zijn half-didactische boek 'Herinneringen en mededeelingen van eenen landschapschilder' uit 1841. Tot de kunstenaars rondom hem die als leerlingen kunnen worden beschouwd, behoren zijn broer Marinus en zijn zwager Alexander Daiwaille, Anna van Sandick, Fredrik Kruseman (die

mogelijk in 1837 met Koekkoek een Ahrdalreis maakte¹), Constant Gabriël, Johannes Tavenraat (die in ieder geval kopieën schilderde naar Koekkoek, hem regelmatig bezocht en lange tijd in Kleef heeft gewoond) en (amateur)tekenaar en belangrijke vriend Christiaan Clemens. Tot dit cluster behoren ook Louwrens Hanedoes en Joseph Hartogensis; over deze twee schreef Hanedoes zelf in een brief: ‘beiden bij Koekkoek te gelijk op atelier geweest’.² Verder staan ook Hermanus Rademakers, Hendrik Lot en Albert Engelberts (die er woonachtig was) als leerlingen te boek.

Lodewijk Kleijn en Cornelis Lieste kunnen waarschijnlijk worden toegevoegd aan dit overzicht van bezoekers ‘vanwege Koekkoek’ aan Kleef, maar aangezien zij toen reeds professioneel bezig waren, kwamen zij er vermoedelijk meer als raadgever of voor een soort intercollegiale ontmoeting(en). Dat zal ook gegolden hebben voor Jacobus Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, die als dertiger in 1856/1857 in Kleef verbleef. Willem Bodeman was eind jaren 1830 enige tijd in Kleef, maar hij was reeds in eerdere jaren, in Nederland, leerling geweest van Koekkoek en had met hem zelfs studiereizen in België en Duitsland gemaakt.³ Er waren ook Duitse leerlingen en volgelingen in Kleef. Tot hen behoorden in elk geval Johann Klombeck (zijn trouwste volgeling), Joseph Bles, Anton Biester en Peter Bimmermann. Uit België voegde Félix Bovie zich bij hem.⁴

Men zou desgewenst van een ‘Koekkoek-School’ of ‘Kleefse School’ kunnen spreken, alhoewel Koekkoek de ‘slaafsche navolger van deze of gene manier’ afwees: ‘zij, die de natuur slechts nu en dan eens bekijken, maar gemakshalve, zich meer aan de werken van anderen vasthouden’ worden volgens hem geen oorspronkelijk kunstenaar. ‘De naam van origineel schilder te zijn, komt hem alleen toe, die zelf denkt en schept!’⁵ Gelet op de context en gezien de stilistisch en schildertechnisch gelijksoortige oeuvres van Koekkoek zelf, diens leerlingen en anderen om hem heen, betekende dit advies niet meer (en niet minder) dan dat men zelf veel in de natuur moest studeren en vervolgens zelf composities en compilaties moest proberen samen te stellen. De eigen natuurstudie en natuurbeleving dienden de basis te vormen. Regelmatig herhaalt Koekkoek dit in zijn boek: ‘Het studeren naar de natuur is het beste middel, om tot eene belangrijke hoogte in de kunst te kunnen geraken.’⁶ Dat Koekkoek (net als zijn tijdgenoten overigens) een nogal beperkte invulling gaf aan het begrip ‘origineel’, blijkt wellicht ook uit een enigszins zure terugblik van Constant Gabriël op zijn studiejaar bij Koekkoek, waar hij zich kennelijk toch in een soort mal gedrukt voelde: ‘t was daar zo’n soort hoogeschool waar schilders klaar gemaakt werden’.⁷ In het interview

1 Van Heteren en De Meere 1998, pp. 38-39.

2 Haags Gemeentearchief, 8001-01 Collectie Schildersbrieven - Bijzondere Collecties - OV 2, 415, brief van 21.3.1864.

3 Immerzeel 1842-1843, dl. 1, p. 66. Ook Constant Huijsmans ging, in 1836, naar Kleef, en bekend is dat hij later Koekkoeks boek kocht. Of hij Koekkoek in Kleef bezocht heeft, is onbekend. (Van Giersbergen 2003, p. 44).

4 Zie o.a. Nollert 1997 en Nollert en De Werd 1993. Zie ook Erfemeijer 2024 en Erfemeijer 2025.

5 Koekkoek 1841, pp. 234-235.

6 Koekkoek 1841, p. 244.

7 De Haes 1893, pp. 455-456.

waarin hij dit opmerkte keek hij niettemin ook dankbaar terug op die leertijd, waarin hij onder Koekkoeks leiding studies had gemaakt die ‘verduiveld doorwerkt’ waren; hij zag het achteraf als een ‘fundeering’. ‘als ik toen zóó niet gewerkt had, dan zou ik nu niet kunnen produceeren wat ik maak.’⁸

Met Kleef zijn tevens Gerard van Nijmegen (tot op zekere hoogte) en zeker ook Hendrik Cramer te verbinden. Van Nijmegen was een van de vele reizende schilders die via Kleef Duitsland inreisde, zo blijkt uit de overgeleverde reisverslagen van zijn hand. Voor velen was deze kuurstad een tussenstation op weg naar het Duitse Rijndal en verder. Hendrik Cramer op zijn beurt woonde de laatste vijftien jaar van zijn leven in Kleef (van 1860-1874, deels gelijktijdig met Koekkoek). In eerdere jaren had hij zijn vierdelige reisverslag ‘Kunstreis door Frankrijk, Zwitserland, Italië en Engeland’ (1832-1838) gepubliceerd. Van het landschappelijk werk dat hij zeker heeft gemaakt, is nauwelijks nog iets bekend, maar zijn reisverslag biedt uitvoerige informatie over zijn natuurbeleving.

2 – GELDERSE INSPIRATIE

Vele tientallen Nederlandse landschapschilders bezochten, vooral vanaf 1840 maar ook al wat eerder (Jan Hulswit), de provincie Gelderland. In de catalogi van de toenmalige tentoonstellingen van werken van ‘Levende Meesters’ en in andere tentoonstellings-catalogi uit die tijd komen opvallend vaak inzendingen voor onder de titel ‘Gelders landschap’. ‘Gelders’ had hierbij in hoofdzaak betrekking op de plaatsjes Oosterbeek en Wolfheze met hun gevarieerde omgeving; men trok daarheen om er te studeren en soms zelfs om er, al dan niet tijdelijk, te gaan wonen. Men kan desgewenst van een ‘Oosterbeekse School’ spreken. Het gaat hier in de eerste plaats om Frederik Hendriks, die zich daar in 1840 vestigde, en er in Petrus Oerder en Jacob Cremer bekende leerlingen kreeg. Maar ook Corstiaan de Swart, Frederik Rosa en Mar(t)inus Harting zou hij onder zijn leerlingen tellen. Bovendien was Hendriks jarenlang tekendocent aan de Arnhemse ‘Teekenschool Kunstoefening’.

Johannes Bilders, drie jaar jonger dan Hendriks, ging in 1841 in Oosterbeek wonen en oefende in die omgeving evenzeer veel invloed uit. Constant Gabriël schreef in een terugblik: Bilders ‘was gaarne de Papa van ons allen.’⁹ Tot Bilders’ leerlingen behoren Jan Boland, Adrianus van Everdingen, de Duitser Otto Frommel, zijn tweede vrouw Marie Bilders-van Bosse, en zijn zoon Gerard Bilders uit een eerder huwelijk. Maar hij moet ook voor veel anderen inspirator zijn geweest: te noemen zijn Anton Mauve, Hendrik Kruseman van Elten, en de oud-leerlingen van Barend Koekkoek Claes Meiners en Constant Gabriël. Bilders staat in dit verband overigens niet te boek

8 De Haes 1893, p. 459.

9 Brief aan A. Loeffelt van 3.9.1895, Haags Gemeentearchief, 8001-01 Collectie Schildersbrieven – Bijzondere Collecties – OV 2. Zie ook Te Rijdt 2007, pp. 252-253.

als dwingend leraar. Hij lijkt net als Barend Koekkoek juist een bepaalde vrijheid en eigenheid te hebben voorgestaan. Het heeft geen zin als men ‘een ander nabootst, ook al staat die hooger’; ‘Niemand toch kan eerlijk met een ander’s oogen zien’; ‘Eigen weg volgen, eigen keuze doen, zich zelf zijn en blijven’- aldus zou Bilders van mening zijn geweest in de herinnering van de auteur van een in memoriam over de schilder.¹⁰ Dat zo’n opvatting in elk geval door de latere, een relatief vrije realistisch/impressionistische toets hanterende Bilders werd gehuldigd, blijkt uit een brief aan Carel Vosmaer uit 1882 waarin hij stelde: ‘Dat u mij oorspronkelijkheid in gedachten en richting toekent doet mij innerlijk goed, want dat toch is het streven der waarachtige kunst.’¹¹ Of dit ook voor de vroege Bilders gold, is veel minder waarschijnlijk. In elk geval bleven de schilders die vóór circa 1870 rondom Bilders circuleerden, in het algemeen dicht bij diens stijl en werkwijze, net als dat bij schilders rond Koekkoek het geval was. Klassiek aandoende, harmonische composities met repoussoirs en plans, natuurgelovigheid, en een gedetailleerde uitwerking waren en bleven steeds kenmerkend.

Ook Jacobus Pelgrom was al in 1841 in Oosterbeek, net als Hendrik van de Sande Bakhuyzen die er toen met leerlingen heeft rondgelopen. Rond 1849 werkte Pierre Louis Dubourcq er, begin jaren 1850 zwierf Cornelis Lieste er rond, en Johannes de Haas verbleef vier van zijn jonge jaren in Oosterbeek en trouwde zelfs met een dochter van Johannes Bilders. Ook Willem Roelofs, de drie broers Maris, en nog enkele tientallen andere namen zijn hieraan toe te voegen (zie ook hoofdstuk 2). Vrijwel altijd betrof het mannen; tot de paar uitzonderingen behoorde Maria Vos, die in Oosterbeek met bloemstillevenschilderes Adriana Haanen samenleefde.

Onder de noemer ‘Gelderland’ kan men ook Johannes Christ en diens zoon Pieter uit Nijmegen scharen. Johannes heeft in niet minder dan drie tijdens zijn leven uitgegeven reisverslagen (gepubliceerd 1835, 1840, 1843) uitvoerig verslag gedaan van zijn wederwaardigheden onderweg en zijn beleving van de doorreisde landschappen, en is derhalve voor deze studie bijzonder interessant. Abraham van Pelt woonde in zijn latere leven in Nijmegen en Ubbergen. Diens heel persoonlijke ‘Uit de portefeuille van een schilder’ (1881) verhaalt over zijn vele omzwervingen door Europa en is al even relevant voor het verkrijgen van inzicht in de toenmalige natuurbeleving door schilders.

3 – BANDEN MET HAARLEM

De stad Haarlem met zijn veelzijdige schilderachtige omgeving kende al in de 16de en vroege 17de eeuw een voor die tijd vrij uniek en bloeiend schildersleven. Ook de periode 1780-1870 mag in artistiek opzicht bloeiend genoemd worden. Tot de schilders die toen banden hadden met Haarlem – er woonden en werkten, studeerden, en/of belangrijk werk in de omgeving van Haarlem hebben gemaakt – behoorden aan het eind van

10 L.V.S. 1891, p. 220.

11 Brief van 19.5.1882, Nationaal Archief, Archief-inv.nr. 2.21.271, inv.nr. 241.

de 18de eeuw Paul van Liender en Franciscus Milatz. Na hen waren het Herman van Brussel, Hendrik Schwegman, de ‘Drentse Hobbema’ Egbert van Drielst (die in Haarlem vier jaar in opleiding was bij de behangselfabriek van Jan Augustini en er nadien vaak terugkeerde om landschappelijk werk te maken), Hermanus Numan, Augustijn Claterbos, Ferdinand Sijpkens en Christiaan Immerzeel. Nicolaas Roosenboom, leerling en schoonzoon van Andreas Schelfhout verbleef er kort maar gaf er toen les aan de nadien belangrijke landschapschilder Cornelis Lieste. Willem Hofdijk leerde in Haarlem schilderen en schreef gedichten bij werken van Lieste, en Hendrik Kruseman van Elten, leerling van Lieste, maakte illustraties bij dichtwerk van Hofdijk. Deze schilders doceerden, leerden, woonden (tijdelijk of langer) en werkten in Haarlem, en/of raakten er tot bepaalde werken geïnspireerd. Het door Jacob van Ruisdael en anderen al in de 17de eeuw ‘ontdekte’ bijzondere panoramische zicht vanuit de duinen op Haarlem met zijn omhoog rijzende ‘Oude Bavo’ zou in deze periode opnieuw een dankbaar motief worden voor onder anderen Willem Vester, Franciscus Milatz, Pieter Kluyver en Hendrik Weissenbruch. (Zie ook hoofdstuk 2).

4 – SCHILDERS UIT DEN HAAG

De Hofstad was in deze periode evenzeer een belangrijke leverancier van landschapsschilders. Als belangrijkste docenten gelden Andreas Schelfhout en Hendrik van de Sande Bakhuyzen, twee schilders die elkaar van jongs af aan kenden en vermoedelijk ook samen studiereisjes hebben gemaakt.¹² Ook Schelfhouts neef Bart van Hove, die zijn brood verdiende als decorschilder, leidde kunstenaars op, onder wie de schilder van landschappen en stadsgezichten Salomon (Samuel/Sam) Vermeer. Vooral Schelfhout beleefde grote faam: bij zijn 70ste verjaardag eerden liefst 225 kunstenaars hem met een door hen allen gesignd, versierd perkament. Schelfhout had als leerlingen onder anderen Wijnand Nuyten, Nicolaas Roosenboom, Johan Barthold Jongkind, Jan Willem van Borselen, Frans Breuhaus de Groot, J.J. Destrée, Raden Saleh, Johannes van der Drift en Pierre Louis Dubourcq. Ook zoon Henri Schelfhout staat als leerling te boek. Allen zouden zich als landschapschilder manifesteren.

Hendrik van de Sande Bakhuyzen schoolde zijn zoon Julius, alsook zijn twee jonge neven Jan en Willem van Deventer, Pieter Stortenbeker, Christiaan Immerzeel, Eliza Nijhoff, Willem Roelofs, Marie Bosse en Pieter ter Meulen. Ook zij zouden allen als landschapschilder actief worden. Leerling Willem Roelofs zou zelf later onder anderen Alexander Mollinger, Carel Storm van ’s Gravesande, en Koekkoeks oud-leerlingen Albert Engelberts en Constant Gabriël scholen. Het doorgeven van het vak nam wel vaker de vorm aan van een keten. Zo gaf Hendrik van de Sande Bakhuyzen les aan Christiaan Immerzeel, die op zijn beurt leraar was van Willem Hofdijk.

---

12 Zie Quarles van Ufford 2009, pp. 48-53 en 69.

De voor deze studie gekozen begrenzing in tijd brengt met zich mee dat ook een aantal vertegenwoordigers van wat de ‘Haagse School’ is gaan heten, aandacht moet worden gegeven voor wat betreft hun vroege jaren. Deze figuren groeiden immers op in de romantiekperiode en hadden veelal onderwijs gekregen van sommige van bovengenoemde figuren. Daarom is ook gekeken naar bronnenmateriaal van, of met directe betrekking tot, de volgende figuren: Pieter ter Meulen (leerling van Hendrik van de Sande Bakhuyzen in wiens atelierwoning hij zelfs zou inwonen), Johannes Bosboom en Hendrik Weissenbruch (leerlingen van Bart van Hove), Constant Gabriël (leerling van Barend Koekkoek en Willem Roelofs), Anton Mauve (leerling van Pieter G. van Os en Wouterus Verschuur) en de gebroeders Maris. Wat de laatsten betreft: Jacob kopieerde werk van Koekkoek en Schelfhout in zijn leertijd, en was leerling/assistent bij Louis Meijer; Matthijs Maris begon ook met het kopiëren van Koekkoek, Schelfhout en Klombeck, en verbleef tevens op het atelier van Louis Meijer; en Willem Maris kreeg adviezen van Pieter Stortenbeker en maakte nog in 1864 met Bernard Blommers de klassieke reis naar de Duitse Rijn en de Drachenfels.

5 – ITALIËGANGERS

Vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw reisde een beperkt aantal landschapschilders, alleen dan wel met een collega, naar Italië om daar te studeren naar het landschap en de kunst. Daarmee werd in feite een tot de 16de eeuw teruggaande traditie hervat die rond 1720 met het verdwijnen van de ‘Bentvueghels’ tot stilstand was gekomen. De nieuwe ‘stroom’ was vooral te danken aan staatssteun en mecenaat. Het gaat hier om Hendrik Voogd, Abraham Teerlink, Josephus Knip, Antonie Pitloo, Cornelis Kruseman, Pierre Louis Dubourcq, Willem Bodeman, Daniël Koelman en nog een paar anderen. Voor vrijwel al deze figuren betekende dit een reis- en verblijfsduur van een jaar of meer. Enkel van hen zouden zich definitief in Italië vestigen: Hendrik Voogd en Abraham Teerlink in Rome, Antonie Pitloo in Napels (de laatste twee trouwden met Italiaansen). Vooral Teerlink en Pitloo zouden in Italië actief worden als kunstdocent: Teerlink had in de loop der jaren naar eigen opgave zo’n 150 leerlingen, Pitloo verwierf een officieel docentschap aan de Napelse kunstacademie.

Cornelis Kruseman was in Nederland een belangrijk docent. Alhoewel landschapskunst slechts een beperkt deel van zijn oeuvre besloeg, telde hij onder zijn leerlingen belangrijke (aankomende) landschapschilders als Louwrens Hanedoes en Jacobus Pelgrom, alsook Johan Kleijn, Jan Beijnon en Raden Saleh (de laatste twee waren niet uitsluitend landschapschilder). Het studeren in het landschap (de ‘campagna’) en het daartoe benodigde gereis per koets of te paard gebeurde veelal in tweetallen of klein gezelschap, ook met collega’s uit andere landen (België, Duitsland), maar tevens ging

men er alleen op uit.¹³ Van een ‘groep’ of ‘school’ was geen sprake. Wel waren er, naast intensief contact wanneer men samen reisde (zoals Dubourcq en Bodeman die anderhalf jaar samen naar en in Italië reisden), geregelde dan wel incidentele contacten tussen verschillende van de kunstenaars. Dit geldt voor het contact in Italië tussen Cornelis Kruseman en Hendrik Voogd, alsook voor het contact tussen deze Kruseman en de veel jongere, bij Schelfhout opgeleide Pierre Louis Dubourcq.¹⁴ Antonie Pitloo op zijn beurt ontmoette volgens bronnen zowel Abraham Teerlink als Hendrik Cramer.¹⁵ (zie verder hoofdstuk 2)

6 – NAAR DE OOST

Een klein aantal schilders ten slotte durfde het aan, of kreeg een kans, om naar ‘de Oost’ te reizen: het Nabije of Midden-Oosten, dan wel Oost-Indië (het huidige Indonesië). Van belang vanwege de aanwezigheid van veel tekstueel materiaal van hun eigen hand, zijn met name Maurits Ver Huell, Charles van de Velde, Franz Junghuhn, Frans Lebret, en Willem de Famars Testas. Laatstgenoemde kreeg een uitnodiging om in 1868 met een heuse ‘schilderskaravaan’ onder leiding van de Franse oriëntalistische schilder Jean-Léon Gérôme naar Egypte, Palestina en Syrië te reizen. Tien jaar eerder had hij ook al naar Egypte gereisd, maar toen als archeologisch tekenaar met een Franse egyptoloog die verre familie van hem was. De andere vier genoemden reisden naar toenmalig Oost-Indië en hebben daar zowel in tekst als in beeld verslag van gedaan. Lebret, geschoold door onder anderen Willem de Klerk in Dordrecht, heeft bovendien over een reis door het Duitse Ahrdal geschreven, en Van de Velde bezocht en beschreef (zeer uitvoerig) ook Palestina en Syrië.

Alhoewel de Indië-gangers onafhankelijk van elkaar reisden, waren sommigen zeker bekend met elkaar of met elkaars reisverslag. Zo blijkt Van de Velde reisherinneringen van Ver Huell te hebben gelezen, terwijl ook iets van Junghuhns publicaties hem onder ogen was gekomen.¹⁶ Er was ook samenwerking met buitenlandse schilders: zoals aangegeven reisde De Famars Testas met de indertijd zeer vermaarde Gérôme, terwijl Ver Huell, die als marineman in Indië terecht was gekomen, aldaar soms met de Belg Antoine Payen samen naar de natuur tekende, en Junghuhn ten minste eenmaal met gouvernementstekenaar Hubertus Sieburgh optrok.¹⁷ (Zie ook hoofdstuk 2).

13 Zie bijvoorbeeld Kruseman 1826, p. 101. Een ‘*einzelgänger*’ was volgens zijn eigen woorden Josephus Knip (Autobiografie uit ca. 1840, in Bergvelt en Van Boven 1977, p. 197).

14 Over het nogal nauwe contact van Dubourcq in Italië met de veel oudere Kruseman schrijft Dubourcq in zijn reisverslag (Dubourcq 1843-1844).

15 Causa Picone en Causa 2004, p. 56; Roding en Adelaar 2003, pp. 65-66.

16 Zie Van de Velde 1844-1845, p. 42, noot 1 (Ver Huell); p. 21, noot 1 (Junghuhn).

17 Over Ver Huell en Payen: Van Fraassen en Klapwijk (bez.) 2008, p. 435. Over Junghuhn en Sieburgh: Nieuwenhuys en Jaquet 1980, p. 76.

Tabel I – Bestudeerde landschapschilders in alfabetische volgorde.

Gerard van Nijmegen (1735-1808), Zelfportret met schildersgerei voor een leeg doek, 1769. Olieverf op doek 83 x 68 cm. Particuliere collectie

<i>Cornelis Apostool (1762-1844)</i>	<i>Hendrik Kruseman van Elten (1829-1904)</i>
<i>Johannes Bilders (1811-1890)</i>	<i>Frans Lebret (1820-1909)</i>
<i>Marie Bilders-van Bosse (1837-1900)</i>	<i>Paul van Liender (1731-1797)</i>
<i>Gerard Bilders (1838-1865)</i>	<i>Cornelis Lieste (1817-1861)</i>
<i>Johannes Bosboom (1817-1891)</i>	<i>Jacob Maris (1837-1899)</i>
<i>Herman van Brussel (1763-1815)</i>	<i>Matthijs Maris (1839-1917)</i>
<i>Johannes Christ (1790-1845)</i>	<i>Willem Maris (1844-1910)</i>
<i>Pieter Christ (1822-1888)</i>	<i>Anton Mauve (1838-1888)</i>
<i>Augustijn Claterbos (1750-1828)</i>	<i>Pieter ter Meulen (1843-1927)</i>
<i>Hendrik Cramer (1809-1874)</i>	<i>Franciscus Milatz (1764-1808)</i>
<i>Jacob Cremer (1827-1880)</i>	<i>Alexander Mollinger (1836-1867)</i>
<i>Egbert van Driest (1745-1818)</i>	<i>Gerard van Nijmegen (1735-1808)</i>
<i>Pierre Louis Dubourcq (1815-1873)</i>	<i>Hermanus Numan (1744-1820)</i>
<i>Albert Engelberts (1830-1854)</i>	<i>Wijnand Nuyen (1813-1839)</i>
<i>Engelbert Michaël Engelberts (1773-1843)</i>	<i>Petrus Oerder (1823-1863)</i>
<i>Engelbertus Matthias Engelberts (1731-1807)</i>	<i>Abraham van Pelt (1815-1895)</i>
<i>Willem de Famars Testas (1834-1896)</i>	<i>Antonie Pitloo (1790-1837)</i>
<i>Constant Gabriël (1828-1903)</i>	<i>Willem Roelofs (1822-1897)</i>
<i>Louwrens Hanedoes (1822-1905)</i>	<i>Hendrik van de Sande Bakhuyzen (1795-1860)</i>
<i>Frederik Hendriks (1808-1865)</i>	<i>Julius van de Sande Bakhuyzen (1835-1925)</i>
<i>Willem Hofdijk (1816-1888)</i>	<i>Anna van Sandick (1818-1904)</i>
<i>David Humbert de Superville (1770-1849)</i>	<i>Andreas Schelfhout (1787-1870)</i>
<i>Johan Barthold Jongkind (1819-1891)</i>	<i>Johannes Tavenraat (1809-1881)</i>
<i>Franz Jungbuhn (1809-1864)</i>	<i>Abraham Teerlink (1776-1857)</i>
<i>Josephus Knip (1777-1847)</i>	<i>Charles van de Velde (1818-1898)</i>

---

*Barend Koekkoek (1803-1862)**Maurits Ver Huell (1787-1860)**Daniël Koelman (1831-1857)**Hendrik Voogd (1768-1839)**Cornelis Kruseman (1797-1857)**Hendrik Weissenbruch (1824-1903)*

In deze lijst zijn de belangrijkste schilders opgenomen die in deze studie aan de orde zijn. Van veruit de meeste van deze schilders zijn persoonlijke tekstuele bronnen (brieven, reisverslagen, levensbeschrijvingen etc.) bewaard gebleven, in manuscriptvorm dan wel via publicaties. Over anderen zijn dergelijke bronnen van mensen uit hun directe omgeving bekend. Geboorte- en sterfjaren zijn in hoofdzaak gebaseerd op gegevens op de website van het RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag.

Connecties

Het mag voor zich spreken dat elke kunstenaar van enige betekenis in beginsel een monografische studie verdient. Alleen zo kunnen zijn of haar oeuvre, opvattingen en biografische gegevens in hun onderlinge samenhang optimaal tot hun recht komen. Aan heel wat landschapschilders die in deze dissertatie aan de orde zijn, is reeds zo'n meer of minder uitvoerige studie gewijd, vooral in de afgelopen paar decennia. Anderen wachten nog op zo'n studie, maar dankzij overzichtswerken, beeldbanken en andere bronnen valt ook over hún werk en kunsthistorische betekenis wel al een en ander te melden. Grondig inzicht in iemands werk en achterliggende ideeën, motieven, gevoelens en wat dies meer zij, blijft hoe dan ook ten eerste gebaat bij monografische verdieping. Voor de beantwoording van de hoofdvraag van deze studie, namelijk welke rol religie speelde bij de natuurbeleving en natuuruitbeelding door de betreffende schilders, zijn de individuele schriftelijke uitingen van deze kunstenaars de allerbelangrijkste bron.

Hoe belangrijk verdieping in de levens van de afzonderlijke schilders en in hun persoonlijke belevingen en motieven ook is voor deze studie, van niet mindere betekenis is verdieping in de verbanden tussen de schilders onderling. De in het voorgaande gegeven globale ordening maakt daarvan al een en ander inzichtelijk. Als er iets is wat duidelijk naar voren komt uit een nadere analyse van de periode die hier aan de orde is, dan is het wel dat tal van draden de toenmalige landschapschilders nauw met elkaar verbonden. Hierop zijn voor zover bekend weinig uitzonderingen. Slechts een klein aantal schilders lijkt, vooral op den duur, een min of meer solitaire weg te zijn gegaan. Dat geldt bijvoorbeeld voor Fredrik Kruseman, die vrij geïsoleerd aan zijn oeuvre zou hebben gewerkt en van wie geen correspondentie met collega's of een sociaal leven bekend zijn.¹⁸ Ook Josephus Knip moet (naar eigen zeggen) 'de Eenzaamheid' hebben bemind en leefde graag 'afgezonderd van alle gezelschappen' – zij het met uitzondering van 'Hooge Standen' die zijn werk waardeerden en zijn eigen familie en gezin, terwijl hij wel met Pieter Kleijn naar Italië reisde.¹⁹ Kluizenaarschap geldt in het bijzonder voor

---

18 Van Heteren en De Meere 1998, p. 103 ('a complete lack of correspondence with colleagues and painter relatives. In addition, he stayed clear of all organized social life.').

19 Autobiografische aantekeningen uit ca. 1840, in Bergvelt en Van Boven 1977, pp. 197, 200-201.

Matthijs Maris, die zich in zijn vroege jaren met het landschap bezighield, en zo zijn er nog enkelen te noemen.

Gezamenlijke studiereizen

Die onderlinge verbanden tussen de schilders waren van verschillende aard. Voor een helder beeld daarvan bieden uiteenlopend archiefmateriaal en andere bronnen een schat aan gegevens. Familiebanden zijn de meest aansprekende verbintenissen (zie hierna). De opleidingstijd zorgde voor een andere verbinding, zowel op tekenscholen/academies als buiten bij het studeren in de natuur. Zo schreef Johannes Bosboom in een terugblik op zijn leven: ‘Tot de medeleerlingen, die ik daar [bij Bartholomeus van Hove in Den Haag] vond, behoorde Sam Verveer. Huib, de oudste zoon van onzen meester, ontving toen zijne opleiding bij den landschapschilder H. van de Sande Bakhuyzen, maar na een paar jaar vormden wij een drietal, dat doorgaans zamen uitging om studies te maken en – pret te hebben.’²⁰

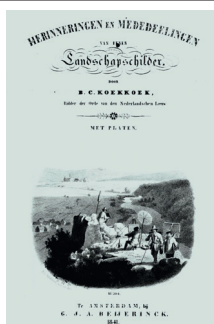
Wanneer het gaat om langdurige en intensieve contacten tussen meer of minder volleerde schilders, verdienen hier bovenal de gezamenlijk ondernomen studietripjes en langere studiereizen aandacht. Het was immers bij die gelegenheden dat men geruime tijd met elkaar optrok en reisontberingen deelde, gedachten en gevoelens kon uitwisselen, en men zich qua artistieke aanpak aan elkaar spiegelde of in elk geval kon spiegelen. Koekkoeks boekwerk ‘Herinneringen en mededeelingen van eenen landschapschilder’ (1841) geeft een gedetailleerd beeld van hoe men zich zo’n gezamenlijke studiereis kan voorstellen. De natuurbelevingen op die reizen zullen ongetwijfeld onderwerp van gesprek zijn geweest, en werden ook aan elkaar doorgegeven via teksten (reisbeschrijvingen, correspondentie). Gezamenlijke tekstuele uitlatingen over natuurbelevingen zijn mij niet bekend, maar de onmiskenbare gelijkvormigheid van vele van de individueel geformuleerde belevingen – deze komen met name in deel III aan de orde - laten zien hoezeer men in eenzelfde belevingssfeer leefde.

Het maken van binnenlandse en vooral buitenlandse reizen om ver(der) van huis studies in het landschap te maken, gewoonlijk in combinatie met het bestuderen en kopiëren van kunstwerken die men en route kon bekijken, maakte deel uit van de levens van vrijwel alle landschapschilders in deze periode (zie ook hoofdstuk 2). Zulke reizen, die enkele dagen maar ook maanden en zelfs jaren in beslag konden nemen, werden geregeld, zo niet meestal, gezamenlijk ondernomen, zo laten de bronnen zien. Men reisde dan met z’n tweeën, soms met drie of vier schilders, en een enkele keer zelfs met een grotere groep (De Famars Testas). Daarnaast waren er ook reisdoelen waar zich vrijwel voortdurend schilders ophielden of tijdelijk woonachtig waren en aantoonbaar van ontmoetingen en een gezamenlijk optrekken sprake was (Oosterbeek, Barbizon, Ahrdal, Rome).

20 Bosboom 1946, pp. 7-8.

Een compleet overzicht van zulke al dan niet gezamenlijk ondernomen studiereizen of -reisjes valt niet te geven, alleen al omdat lang niet alle gangen van de hier te bestuderen schilders zijn vastgelegd (en schilders soms zelf niet meer precies wisten wanneer ze waar geweest waren). Niettemin zijn tal van zulke reizen of onderdelen daarvan (redelijk) goed gedocumenteerd: door tekstuele verslagen, door resterende studies op losse vellen papier of in schetsboeken die van topografische aantekeningen zijn voorzien dan wel topografisch duidelijk zijn, door gegevens die kunstenaars doorspeelden naar samenstellers van kunstenaarslexica (Johannes Immerzeel), door herinneringen van derden, dan wel door combinaties van een en ander. Tabel II biedt een overzicht van ten minste een aantal van de gezamenlijk ondernomen reizen. Steeds gaat het om reizen waarbij in het landschap werd gestudeerd. Voor een paar van de opgenomen schilders geldt dat de landschapsschilderkunst geen specialisme was of zou worden, of dat enkel voor een beperkte tijd is geweest. In een paar gevallen zijn niet-Nederlandse medereizigers opgenomen. Indien bekend, zijn jaartallen van de reizen toegevoegd.

Tabel II – Door landschapsschilders gezamenlijk ondernomen studiereizen en gezamenlijke studieverblijven (een selectie).

Barend Koekkoek, Herinneringen en mededeelingen van eenen landschapsschilder, 1841

Johannes Bilders met Marie Bilders-van Bosse en Gerard Bilders (Gelderland); met familielid Hubert Mali en twee andere Duitse schilders (Ahrdal, 1839)

Willem Bodeman met Barend Koekkoek en Johannes Tavenraat (Elten (Dui.), 1840); met Pierre Louis Dubourcq (Italië, 1843-1844)

Johannes Bosboom met Marie Bilders-Van Bosse (Scheveningse duinen, 1873); met Samuel Verweer (Duitsland, 1835)

Jacob Cats met Egbert van Drielst (Het Gooi)

Johannes Christ met zoon Pieter Christ (Ahrdal, Ruhrdal, 1835, 1840)

Egbert van Drielst met Hendrik Meijer (Haarlem en omstreken)

Constant Gabriël met Pieter Stortenbeker, Julius van de Sande Bakhuyzen en Hendrik Weissenbruch (Nieuwkoopse plassen); met Johannes de Haas en Hendrik Kruseman van Elten (Oosterbeek, Rijnoevers)

Joseph Hartogensis met Félix Bovie, met Samuel Verveer (België), met Willem Jan van den Berghe (Beieren, ca. 1850)

Frederik Hendriks met Abraham van Pelt (Duitsland, 1831); met Petrus Oerder (Noorwegen, 1853); met Arend Hazeu (Zwitserland, 1862)

Huib van Hove, Johannes Bosboom en Sam Verveer (Den Haag en omgeving)

Johan Barthold Jongkind met Martinus Kuytenbrouwer (Frankrijk, 1846)

Willem de Klerk met Matthijs Quispel (Ahrdal; Harz, 1838)

Barend Koekkoek met Lodewijk Kleijn (Neandertal (waarschijnlijk))

Johan Daniël Koelman met Antonius Madlener (Gelderland, Duitsland; ca. 1850)

Cornelis Kruseman met Johannes Bosboom (Noord-Frankrijk, 1839)

Frans Lebret met drie collega's, onder wie Frederik Verheggen of Willem de Klerk (Ahrdal, 1839)

Jacob Maris met Matthijs Maris (Duitsland, Frankrijk, Zwitserland, 1860/1861)

Anton Mauve met Constant Gabriël en Gerard Bilders (Oosterbeek)

Wijnand Nuyen met Antonie Waldorp (Duitsland en Frankrijk, 1833)

Abraham van Pelt met Willem van der Bruggen (Bentheim)

Willem Roelofs en Alexander Mollinger (Drenthe, 1861 en later)

Hendrik van de Sande Bakhuyzen met Willem Roelofs (Duitse Rijndal, 1841)

Julius van de Sande Bakhuyzen met Philip Sadée (Gelderland, Duitsland); met zus Gerardine (Drenthe); met Pieter Stortenbeker, Willem Roelofs en Hendrik Weissenbruch (Drenthe, Noorden)

Andreas Schelfhout met Anthony de Meijier (Frankrijk, Duitsland, 1836)

Pieter Stortenbeker met broers Isaak en Johannes en Cornelis Bisschop (Normandië, Duitsland, België)

Johannes Tavenraat met W.H. Schmidt (Rijn, Harz, 1840; Johannes Hoppenbrouwers, Samuel Verveer en Petrus Molijn (Capelle aan de IJssel, Kleef, 1843); met Gustaaf Buschmann en Jan (?) Matthijsen (Rijn, Ahr, 1844)

Hendrik Voogd met Johann Reinhardt (Italië, 1790 en later)

Jan Weissenbruch met Johannes Bosboom (België); met Lambertus Hardenberg (Nederland)

Hendrik Weissenbruch met Julius van de Sande Bakhuyzen en Pieter Stortenbeker (Gelderland)

George Pieter Westenberg met Jan Hulswit (Rijnreis, 1816-1817)

Bronnen: RKD-website; kunstenaarslexica van Immerzeel en Van Eynden en Van der Willigen; aantekeningen in schetsboeken; brieven; monografieën, overzichtswerken en tentoonstellingscatalogi (zie bibliografie).

Familiebanden

Een tweede, nauwelijks minder belangrijke connectie tussen de hier bestudeerde landschapschilders betreft de genoemde familiebanden. Nadere beschouwing van de biografieën van de diverse schilders maakt duidelijk dat er opvallend veel bloedbanden en andere familiale connecties waren. De familie Kruseman was één zo'n familie vol schilders: Fredrik Kruseman, Cornelis Kruseman en Hendrik Kruseman van Elten behoorden ertoe. Voor Cornelis was het landschap één van zijn motieven, voor de twee anderen het hoofdmotief in hun oeuvres.

Het doorgeven van het vak van beeldend kunstenaar aan nazaten, een eeuwenoude gewoonte, kwam ook in de hier bestudeerde periode nog regelmatig voor. Dat betrof nog steeds vrijwel altijd zonen. Voorbeelden van zonen die het vak van landschapschilderen van hun vaders ‘overnamen’ zijn Pieter Christ, Julius van de Sande Bakhuyzen, Gerard Bilders, August Knip, Pieter Barbiers II, en Dirk Tavenraat. Het landschap speelt tevens in de oeuvres van zowel Pieter Gerardus van Os als van diens zoon Pieter Frederik van Os een niet onbelangrijke rol.

Slechts nu en dan volgden ook dochters hun vaders in het schildersvak. Vooral twee van hen zouden naam maken, zij het niet echt als specialist in het landschap maar wel werkend met motieven uit de natuur. Henrik van de Sande Bakhuyzen’s dochter Gerardine werd, na een prijswinnend bloemstilleven met de spreuk ‘Navolging der natuur is de ontdekking van het schoone’, schilderes van planten, bloemen en vruchten.²¹ Josephus Knips dochter Henriëtte schilderde ook zulke motieven maar bovenal dierfiguren. Tevens kan Frederik Hendriks’ dochter Sara nog genoemd worden, ook zij verkoos stillevens van onder meer bloemen. Een enkele keer groeide een echtgenote van een mannelijke landschapschilder uit tot professioneel landschapschilder: dat geldt voor Marie Bilders-van Bosse, oud-leerlinge van haar man Johannes Bilders.

Landschapschilderende broers waren er diverse: voorbeelden zijn Barend en Marinus Koekkoek, Jacobus en Willem Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, en Remigius en George van Haanen. Landschapschilder Jacob van Strij had in Abraham een broer die zich nu en dan richtte op het landschap als motief, Daniël Koelman had twee schilderende broers die zich echter vooral op het figuurstuk richtten. Diverse landschapschilders waren neven van elkaar. Zo was Albert Engelberts een neef van Willem Roelofs, Bart van Hove en Andreas Schelfhout waren evenzeer neven van elkaar, net als Hendrik en Jan Weissenbruch. Alexander Daiwaille, zwager van Barend Koekkoek, was een achterneef van Willem Roelofs (en, samen met Willem de Famars Testas, getuige bij Roelofs’ eerste huwelijk). Julius van de Sande Bakhuyzen had twee volle neven in de broers Willem en Jan Frederik van Deventer. Pierre Louis Dubourcq was getrouwd met een (verre) nicht van Charles Rochussen. Een aangetrouwde neef van Johannes Bilders, Hubert Mali – de twee gingen samen op studiereis – had een zus die trouwde met landschapschilder Pieter Peters jr.

Soms werden leerlingen van landschapschilders schoonzonen van hun meesters: Nicolaas Roosenboom en Wijnand Nuyen trouwden met dochters van Andreas Schelfhout, Jacob Abels huwde een dochter van Pieter G. van Os, en Johannes de Haas trouwde een dochter van Johannes Bilders. De Haas werd door zijn huwelijk automatisch ook zwager van Johannes’ eveneens landschappen schilderende zoon Gerard Bilders.

Er waren wel meer landschapschilders met elkaar verzwagerd. Dat gold voor Christiaan Immerzeel en Simon van den Berg (de laatste huwde een zus van Immer-

---

21 De Liefde-van Brakel 1997, p. 31.

zeel²²); voor Barend Koekkoek en Alexander Daiwaille (die een broer was van Koekkoeks vrouw); voor Jacobus Tjarda van Starckenborgh Stachouwer en Jacob Cremer (een zus van Cremer was met Tjarda getrouwd); voor Bart van Hove en Antonie Waldorp (de laatste maakte vooral rivierlandschappen en zeegezichten); voor Julius van de Sande Bakhuyzen en Philip Sadée (Julius huwde, overigens pas op zijn 63ste, een zus van Philip); en voor het drietal George ten Berge, Pieter Plas en Willem Vester.

Academies, ateliers, kunstenaarsgenootschappen

Buiten deze familiale banden en die welke bestonden of ontstonden in relatie tot gezamenlijke studiereizen, waren er nog banden die langs andere wegen tot stand kwamen. Velen kenden elkaar, als leermeester dan wel als medeleerling, van tekenscholen en academies, in Nederland maar soms ook elders (Antwerpen, Düsseldorf). Ook trof men elkaar op ateliers van volleerde meesters, soms voor (al dan niet extra) tekenonderricht maar bovenal voor schilderlessen. Op zo'n atelier werden schilderstukken gekopieerd, er werd aan schilderijen meegewerkt, maar er werden ook eigen werken gemaakt onder begeleiding van de meester. Zo schreef Jongkind in een brief over een schilderij 'door mij als élève van den Heer Schelfhout op deszelfs atelier vervaardigd'.²³ Van Petrus Oerder is bekend dat deze niet alleen lange tijd bij Frederik Hendriks schilderles kreeg maar zelfs ook jarenlang bij hem in diens woning annex atelier inwoonde.

Natuurlijk vonden ook vriendschappelijke dan wel puur collegiale bezoeken aan elkaars werkruimtes plaats. Zo verhaalt Abraham van Pelt over zijn in Rome wonende collega Hendrik Voogd, 'die aan den Tiber woonde en bij wien ik veel aan huis kwam'.²⁴ Constant Gabriël kwam op zijn beurt veel bij Johannes Bilders in diens woon/werkpand: 'het duurde niet zeer lang of de kennis met B was gemaakt zoodat ik er alle dagen kwam het was een gastvrij huis maar grootendeels te danken aan zijne charmante vrouw'.²⁵ In correspondentie vindt men notities over bezoeken en bezoekjes aan ateliers en woningen over en weer, en ook in schetsboeken kunnen namen en adressen van collega's zijn genoteerd. Zo schreef Johannes Tavenraat in een van zijn vele schetsboeken de naam en het adres in Düsseldorf van mede-landschapschilder Joseph Hartogensis: mogelijk bezocht hij zijn collega daar op een van zijn vele reizen naar Duitsland.²⁶

Ook deelden landschapschilders nogal eens een atelier: Wijnand Nuyen, Antonie Waldorp en Samuel Verveer deden dat (rond 1835) in Den Haag, evenals de gebroeders Maris in hun jonge jaren in dezelfde stad. Jacob Maris woonde in Parijs enige tijd samen met Frederik Kaemmerer, schilder van kustgezichten en figuurstukken, en deelde

22 Een andere zus van Christiaan Immerzeel was gehuwd met Anthonie Cramer, broer van Hendrik Cramer.

23 Brief van Jongkind van 18.8.1843 aan Arti et Amicitiae, RKD Den Haag, Archief Arti et Amicitiae, map 1070.

24 Van Pelt 1881, p. 48.

25 Brief aan A.C. Loffelt van 3.9.1895, in Haags Gemeentearchief, 8001-01 Collectie Schildersbrieven - Bijzondere Collecties - OV 2, 370.

26 Schetsboek van Johannes Tavenraat in de collectie van het Rijksmuseum, inv.nr. RP-T-2000-110.

met hem een atelier. En in de veel bezochte studieplaats Oosterbeek verbleven schilders soms gezamenlijk op logeeraadressen - bijvoorbeeld bij een zekere weduwe Wiesner, bij wie, aldus Constant Gabriël, '[Johannes] De Haas, [Hendrik] Kruseman van Elten en ik in woonden'.²⁷

Het samenwonen en samenwerken van kunstschilders in eenzelfde pand kon bijzondere gevolgen hebben. Zo zou het kunstgenootschap 'Arti et Amicitiae' zijn oorsprong hebben gevonden in een groot huis aan de Lauriersgracht waar Abraham van Pelt, Frederik Hendriks en andere schilders een tijdlang samen woonden en werkten. 's Avonds werd dit al gauw 'de verzamelplaats van de geheele Amsterdamsche jonge kunstwereld' waar gezamenlijk geaquarelleerd, gemusiceerd en ook gepraat werd: 'Dikwijls zelfs waren onze gesprekken van ernstigen aard' – aldus Abraham van Pelt, die vervolgens als voorbeeld een discussie over de vrijheid van godsdienstoefening aanhaalt.²⁸

Arti et Amicitiae, opgericht in 1839 en bedoeld voor kunstenaars uit het hele land, was een van de vele kunstenaarsgenootschappen waar schilders indertijd lid van konden worden. Den Haag had daarnaast haar eigen 'Pulchri Studio' (sinds 1847). Haarlem, Leiden, Dordrecht en andere steden kenden evenzeer zulke organisaties waar contacten konden worden gelegd. In de vertrekken van zulke verenigingen vonden 'Kunstbeschouwingen' van elkaars werk plaats en andersoortige samenkomsten die ervoor zorgden dat men elkaar en elkaars benaderingen van artistieke en schildertechnische kwesties leerde kennen en kon bespreken.²⁹ Tot de door die verenigingen georganiseerde samenkomsten behoorden ook feestmalen, zoals – een voorbeeld uit vele – een afscheidsmaal in Den Haag voor Cornelis Kruseman in 1841, toen deze opnieuw de lange reis naar Italië ging maken, en waarbij tal van landschapschilders aanzaten.³⁰ Er werd ook volop gecorrespondeerd tussen gewone leden en bestuursleden - zij het in de regel over zakelijke punten -, zoals bijvoorbeeld het archief van Arti et Amicitiae laat zien.

27 Brief aan A.C. Loffelt van 7.6.1893, in Haags Gemeentearchief, 8001-01 Collectie Schildersbrieven - Bijzondere Collecties - OV 2, 370.

28 Van Pelt 1881, pp. 10-12.

29 Een aardig voorbeeld is te vinden in een autobiografische tekst van George Westenberg, waarin deze schreef over een door hem in zijn jonge jaren bezochte kunstbeschouwing in Amsterdam waar hij een werk van landschapschilder Jan Hulswit zag: 'dat scheen op mijn eene bezonderen indruk gemaakt – En had myn geheel ter neder geslagen! zoo dat ik daaruit afleider dat ik nog zeer veel te leeren had'. (RKD, Den Haag, archief A. van der Willigen, NL-HaRKD 0392, doos 11-12). Hulswit zou zijn leraar worden. Een referentie aan zo'n kunstbeschouwing is ook te vinden in de correspondentie van Gerard Bilders: eind 1859 bekeek hij toen in Arti et Amicitiae op 'eene zeer schoone kunstbeschouwing' werk van onder anderen Andreas Schelfhout, Charles Rochussen en Johannes Bosboom (Brief aan Johannes Kneppelhout van 1.1.1860, in: Kneppelhout en Bilders 2009, p. 248). Waarover zoal gesproken werd, valt (behalve uit vergadernotulen) soms nog uit correspondentie op te maken. Zie bv. brieven van Gerard Bilders, waarin deze onder meer schrijft over het praten over 'de slechte zaken' die men deed (tegenvallende verkoop): 'Het is eene inleiding van ieder gesprek, dat men met een schilder voert.' (brief aan Johannes Kneppelhout van 16.9.1862, in: Kneppelhout en Bilders 2009, p. 330; zie ook pp. 262, 336).

30 De lijst van gasten vermeldt o.a. Hendrik van de Sande Bakhuyzen, Andreas Schelfhout, F. Breuhaus de Groot, Bart van Hove, Johannes Bosboom en Charles Rochussen. (Feestmaal in de Nieuwe Doelen, 5.7.1841; lijst in Haags Gemeentearchief, 8001-01 Collectie Schildersbrieven - Bijzondere Collecties – OV 2).

Samenkomsten elders

Zowel in het eigen land als in buitenland waren er koffiehuisen en soortgelijke plekken waar landschapschilders (net als andere kunstenaars) graag samenkwamen en verbinding konden vinden. Het ‘Fransch Koffijhuis’ in Den Haag, horecagelegenheid ‘De Koude Herberg’ bij Oosterbeek/Wolfheze, Hôtel de Brabant in Brussel en Café Grecco in Rome³¹ behoorden, onder veel andere, tot die plekken.

Ook (land)huizen van kunstminnende mecenasen waren oorden waar kunstenaars uitgenodigd konden worden en elkaar zo konden ontmoeten. Dat gebeurde bijvoorbeeld in ‘De Hemelsche Berg’ in Oosterbeek, eerst bij de actieve vrijmetselaar en schrijver Christianus Robidé van der Aa en naderhand bij Johannes Kneppelhout en hun echtgenotes. Onder anderen Cornelis Lieste, Jacob Pelgrom, Johannes Christ en Gerard Bilders waren er te gast. Daarnaast waren er de kerkelijke gemeenschappen waarvan nagenoeg alle landschapschilders lid waren, en vrijmetselaarsloges waartoe een kleiner maar niet onsubstantieel aantal behoorde (zie ook de hoofdstukken 4 en 5). Behalve plekken voor fysieke samenkomsten en ontmoetingen waren deze organisaties ook oriëntatiepunten die op eigen wijzen gericht waren op gelijkgestemdheid en geestelijke verbinding.

Schriftelijk contact

Een andere, zeer gebruikelijke weg langs welke kunstenaars met elkaar in contact kwamen, was die van de correspondentie. Er werd volop geschreven, waarbij Gerard Bilders, Louwrens Hanedoes, Willem Roelofs en Johan Barthold Jongkind tot de veelschrijvers behoorden. Alhoewel een aanzienlijk deel van de bewaard gebleven correspondentie zakelijk van aard is (zie ook de Inleiding), en een onbekend aantal weggegooid of anderszins uit beeld is geraakt, zijn toch honderden brieven bekend gebleven waarin naast mededelingen over reizen en verblijven, ook belevingen van en ideeën over kunst en natuur en andere inhoudelijke thema’s aan de orde zijn.

Veel uitvoeriger zijn de ongeveer twintig bewaard gebleven, al dan niet indertijd in druk uitgebrachte reisverslagen van landschapschilders, alsook diverse gepubliceerde en ongepubliceerde kunstbeschouwelijke teksten van hun hand. Deze droegen het hunne bij aan de onderlinge contacten of konden daar toe bijdragen: als bronnen van kennis over elkaars belevingen en kunst(opvattingen), en als inspiratiebronnen waarop op uiteenlopende wijzen gereageerd kon worden. Het is veelal lastig om te bepalen in hoeverre deze teksten gelezen of (in geval van drukwerk) gekocht werden door collega-schilders (zie voor wat betreft kunsttheoretische teksten ook hoofdstuk 6). We moeten

---

31 Bij aankomst in Rome konden in Café Grecco de eerste contacten worden gelegd, met landgenoten en/of met buitenlandse collega’s; hierover schrijven Cornelis Kruseman (Kruseman 1826, p. 65) en Pierre Louis Dubourcq in hun reisverslagen.

het wat dat betreft doen met informatie uit een paar bekende intekenlijsten, en verder met wat verspreid in met name brieven en reisverslagen aan te treffen aanwijzingen. In elk geval waren verschillende van deze teksten expliciet geschreven voor al dan niet aankomende kunstschilders, zoals inleidingen bij de betreffende publicaties duidelijk maken.³² De schrijvers hadden bovendien vrijwel allen een groot netwerk, zoals uit hun reisverslagen en daarnaast uit correspondentie blijkt, wat verspreiding van (de bekendheid van) hun teksten aannemelijk maakt. Ook werd soms geadverteerd voor de publicaties of werd de verschijning door een tijdschriftredactie vermeld, en soms volgde er een bespreking. Om erg kostbare en ruim geïllustreerde uitgaven ging het overigens vrijwel nooit, op een enkele uitzondering na zoals het op groot-formaat gedrukte werk ‘Gezigten uit Neêrlands Indië’ (1844/1845) van Charles van de Velde.

Nadat Cornelis Kruseman een exemplaar van zijn Italiaanse reisverslag had opgestuurd naar zijn collega in de kunsten Louis Royer, schreef de laatste hem, in 1827: ‘Ik heb uw gedrukte Reis ook ontvangen, dat ik zeer goed vinde. Ik heb dezelve aan alle de vaderlanders laten lezen, om, volgens uw verzoek, hun gedagten te hooren.’³³ Onder die ‘vaderlanders’ behoorden op dat moment de landschapschilders Hendrik Voogd (die via Royer de hartelijke groeten aan Kruseman deed) en Abraham Teerlink en de beeldhouwer Mattheus Kessels. Ook de uit Vlaanderen afkomstige schilder Frans Vervloet, die geregeld met Cornelis Kruseman in en rond Rome had opgetrokken, en diens landgenoot Filip van Bree waren in die tijd in Rome, en in feite op dat moment qua nationaliteit Nederlanders.

Verder is bekend dat de genoemde Cornelis Kruseman behoorde tot de intekenaren op Hendrik Cramers meerdelige kunstreis-publicatie uit 1832-1838 (de twee hadden ook met elkaar opgetrokken in Parijs).³⁴ Ook Koekkoeks leermeester Jean Augustin Daiwaille (die met Koekkoek leer materiaal voor het landschapstekenen uitbracht) tekende in op Cramers boeken, evenals Cornelis Apostool.³⁵ Abraham van Pelt las Philip Koelmans meerdelige ‘In Rome’.³⁶ En Pieter ter Meulens kunsttheoretische publicaties vonden weerklank bij Anton Mauve, Johannes Bosboom (‘Ik heb je artikel nog eens overgelezen’, merkte hij tegenover Ter Meulen op) en George Hendrik Breitner.³⁷ Ook de vele lange brieven van Gerard Bilders over zijn wording als landschapschilder vonden, sinds de eerste publicatie ervan door Johannes Kneppelhout in 1868, al snel een lezerspubliek bij enige schilders, onder wie Anton Mauve, schildervriend van Gerard, bij wie de tweedelige uitgave in de boekenkast moet hebben gestaan³⁸, en Johannes Boland, die net als Mauve in Oosterbeek had gewerkt in de kring rond Johannes Bil-

32 Zie bijvoorbeeld de inleidingen in Koekkoek 1841 en Van Pelt 1881.

33 Brief van 10.7.1827, geciteerd in ‘Kunstkronijk’ 1870, pp. 37-39.

34 Zie over Cramer en Kruseman o.a. Reynaerts 2001, pp. 181-182.

35 Ook de vader van landschapschilder Constant Gabriël (P.J. Gabriël) behoorde tot de intekenaren.

36 Van Pelt 1881, p. 46.

37 Van der Lubbe 1999, p. 89.

38 Loffelt 1895 (2), p. 585. Volgens Loffelt stond ook werk van Jacob Cremer in Mauve’s boekenkast.

ders.³⁹ In de nalatenschap van Christianus Hein blijken boeken van Willem Hofdijk en Jacob Cremer te hebben gezeten (naast de toen populaire literatuur van onder anderen Tollens, De Génestet en Helmers, de onontkoombare 'Camera Obscura' en een 'huisbijbel').⁴⁰ Cremer heeft overigens, net als Hendrik Kruseman van Elten, dichtwerk van Hofdijk geïllustreerd.⁴¹

Dat Barend Koekkoek een of meer van de reisverslagen van Johannes Christ heeft gelezen en daar een voorbeeld aan heeft genomen, is aannemelijk. Koekkoeks eigen boek, net als de drie van Christ in een onderhoudende verteltrant geschreven, zal ongetwijfeld door hem bewonderende en/of navolgende schilders in zijn tijd zijn gelezen.⁴² Bekend is in elk geval dat de landschap- en interieurstukkenschilder Constant Huijsmans Koekkoeks boek in zijn bezit had.⁴³ Van een Duitse vertaling kwam het niet, maar in de Kleefse omgeving was Nederlands voor velen een tweede taal. Cornelis Krusemans boek over zijn Italiëreis werd wel al snel ook in het Duits uitgebracht. En Charles van de Velde kende blijkens zijn Oost-Indische reisverslag teksten van Maurits Ver Huell en Franz Junghuhn. Kunstenaarslexica waarin men zichzelf en collega's kon terugvinden, en waarvoor de kunstenaars zelf op verzoek van de samenstellers informatie plachten aan te leveren en men informatie over elkaar kon vinden, zullen ook verbindend hebben gewerkt. Bekend is bijvoorbeeld dat Christianus Hein de banden van Immerzeel én van Kramm bezat, en dat Johannes Bosboom de banden van Immerzeel bezat dan wel raadpleegde.⁴⁴ Dergelijke werken zullen bij de kunstenaarsverenigingen, in bibliotheken en lees kabinetten of op andere plaatsen beschikbaar zijn geweest.

Dat op kunstenaarsgenootschappen teksten van en rond kunstschilders werden verspreid, blijkt onder meer uit een mededeling in een brief van Johannes Bosboom uit 1842 over een gedenkboekje over de jong overleden landschap- en kustgezichten-schilder Wijnand Nuyen vol vrome toespraken, gedichten en liedteksten van mensen uit Nuyens directe omgeving. Het verscheen bij gelegenheid van de onthulling van een gedenknaald voor Nuyen. Bosboom regelde dat twee exemplaren van het bijna hagiografische boekje 'ter lezing' werden 'nedergelegd' in de benedenzaal van Arti et Amicitiae.⁴⁵ De jong gestorven Nuyen werd alom geroemd als een uitzonderlijk groot talent, wat het aannemelijk maakt dat menig Arti-lid van het boekje kennis zal hebben genomen. Behalve Nuyens leermeester Schelfhout waren vele toenmalige landschap-

39 Kneppelhout en Bilders 2009, pp. 125-130.

40 Anoniem ca. 1880.

41 In ieder geval in *Aurora. Jaarboekje voor 1852*, Haarlem 1852, tegenover p. 95 (afbeelding ook in Pelkmans, Anema en Kok (red.) 2011, p. 87). De illustratie vergezelt Hofdijks gedicht 'Uchtend in 't woud' (1851), over de 'Zoete, heilige natuur!' vol 'Weelde, volheid van genot, / Stroomende uit de hand van God'. Ook eigen teksten heeft Cremer geïllustreerd.

42 Wellicht was het soms ook letterlijk inspiratiebron. Zo heeft Hendrik Lot Koekkoeks boek 'ongetwijfeld aandachtig gelezen, en er zich door laten inspireren', hetgeen zou verklaren dat een bepaald Rijnlandschap van zijn hand 'zo'n letterlijke vertaling van Koekkoeks woorden is' – aldus Guido de Werd (Rademakers en De Werd 2014, p. 116).

43 Van Giersbergen 2003, pp. 44-45.

44 Voor Hein: Anoniem ca. 1880, p. 8; Voor Bosboom: Brief van Johannes Bosboom uit 1853, RKD, Den Haag, Archief Arti et Amicitiae, map 1082.

45 Brief van Johannes Bosboom van 15.8.1842, in RKD, Den Haag, Archief Arti et Amicitiae, map 1082.

schilders lid van deze vereniging.⁴⁶ En voor wie niet bij de plechtigheid was geweest en ook het boekje niet onder ogen had gehad: een gedeelte van de boektekst werd ook nog eens in de belangrijke ‘Kunstkronijk’ afgedrukt.⁴⁷

Tentoonstellingen en verzamelingen

Net als andere specialisten zonden landschapschilders voortdurend werken naar de zeer omvangrijke, naar de Franse ‘Salons’ gemodelleerde tentoonstellingen van ‘Levende Meesters’ (sinds 1808, in diverse steden) en andersoortige tentoonstellingen (zoals bij Arti et Amicitiae sinds 1841). Sommige schilders zonden jaar in, jaar uit werken naar deze mega-exposities, die bekendheid en soms verkoop opleverden. Bij openingen (vernissages) of naderhand kan men er elkaar ontmoet hebben en tenminste zal men kennis hebben genomen van elkaars werk en artistieke vorderingen. Ook bezoeken aan kunsthandsels en particuliere collecties boden gelegenheid om elkaars werk te zien.

Cornelis Kruseman schreef in een brief dat een groot landschap van een Milanese schilder hem ‘aan Koekoek deed denken’⁴⁸, en zo zijn er heel wat meer aantekeningen die bekendheid tonen met elkaars werk. Zo schreef Johannes Christ in zijn ‘Aanteekeningen op een reisje langs de Ahr en den Rijn’ (1840) over het werk van Schelfhout en Koekoek, wier werk ‘met de grootste zorg en uitvoerigheid’ gemaakt is, net als dat volgens hem bij dat van Hobbema en Ruisdael het geval is geweest.⁴⁹ En Willem Roelofs schreef ooit, in zijn jonge jaren, enthousiast over een werk van Koekoek: ‘Het is een meesterstuk, en welgelukte stoute onderneming’.⁵⁰ Koekoek prees op zijn beurt in zijn ‘Herinneringen’ Schelfhout als voorbeeldig: ‘Beschouwt dan de werken van onzen grooten SCHELFHOUT. Daarin zult gij de eenvoudige natuur op het sierlijkst, maar tevens met eene getrouwheid en waarheid, wat alleen een SCHELFHOUT vermag, voorgesteld vinden.’⁵¹

Besprekingen van tentoonstellingen met eigentijds werk in bladen als ‘Kunstkronijk’ werden ongetwijfeld door menige schilder gelezen, (mede) afhankelijk als men immers van die bladen was voor het verkrijgen van bekendheid en verkoop. Zeker wanneer ook een reproductie van een geëxposeerd werk werd afgedrukt, of zelfs een portret-lithografie van een kunstschilder, moet zo’n tijdschrift de aandacht van schilders hebben getrokken. Uit een lijst van de nalatenschap van Christianus Hein blijkt dat

46 Een ledenoverzicht uit 1847 vermeldt onder meer de landschapschilders Jacob Abels, Johan Barthold Jongkind, Johannes Hoppenbrouwers, Willem Roelofs, Louis Meijer en Bartholomeus van Hove (RKD, Den Haag, Archief Arti et Amicitiae, map 1082).

47 Kunstkronijk, jrg. 3, 1842-1843, pp. 6-8. P.G. Westenberg, Johannes van Ravenswaay en Cornelis Kruseman waren ook betrokken bij de voorbereiding van het gedenkmonument (zie o.a. correspondentie in RKD, Den Haag, Collectie brieven, handschriften en kleine archieven, inv.nrs. 192 en 197).

48 Brief vanuit Rome aan David Bles, 18 (?).4.1845, in Haags Gemeentearchief, 8001-01 Collectie Schildersbrieven – Bijzondere Collecties – OV 2, 692.

49 Christ 1840, pp. 40-43.

50 Brief aan zijn ouders uit augustus 1840, geciteerd in Jeltes 1911, p. 129.

51 Koekoek 1841, p. 243.

deze diverse jaargangen bezat, en hij zal lang niet de enige zijn geweest.⁵² Werken van eigentijdse collega's waren bovendien, vanaf de jaren 1830, te bekijken in het toenmalige grote 'Museum van Levende Nederlandsche Meesters' in het 'Paviljoen' te Haarlem, alsook in Teylers Museum. Nergens anders in Nederland bevonden zich toen zulke omvangrijke vaste presentaties van eigentijdse kunst.

Landschapschilders met een wat ruimere beurs konden werk van collega's verzamelen. Zo is bekend dat Bonifacius Schneiders van Greyffenswerth op den duur niet minder dan elf schilderijen in zijn bezit had van zijn oorspronkelijke leermeester Barend Koekkoek.⁵³ Andreas Schelfhout kocht op zijn beurt ooit een groot doek van zijn vroegere mede-leerling op de Haagse academie en stadgenoot Hendrik van de Sande Bakhuyzen, alsook werk van Johannes Bosboom.⁵⁴ Cornelis Kruseman verzamelde, blijkens zijn nalatenschap, landschappelijke werken op papier van tijdgenoten als Andreas Schelfhout, Hendrik van de Sande Bakhuyzen, Abraham Couwenberg, Barend Koekkoek en Willem Roelofs.⁵⁵

Of de al vroeg naar Italië geëmigreerde Antonie Pitloo door expositie van werken van zijn hand in Nederland bekend was gebleven bij zijn collega's aldaar, dan wel dat hij om andere redenen nog steeds waardering genoot in zijn geboorteland, is achteraf lastig te bepalen. In ieder geval zorgden na diens overlijden de in Nederland wonende landschapschilders Hendrik van de Sande Bakhuyzen, Andreas Schelfhout, Bart van Hove en Cornelis Kruseman dat er een commissie kwam die een loterij met ingelegde kunstwerken organiseerde waarvan de opbrengst van 4500 gulden bestemd was ter ondersteuning van Pitloo's weduwe en kinderen.⁵⁶ Dit mag een treffend voorbeeld heten van hoezeer de Nederlandse landschapschilders van toen op elkaar (en zelfs dus op elkaars gezinsleven) betrokken konden zijn, zelfs op zeer grote afstand.

Stoffering van elkaars werk

Het vakkundig aanbrengen van mens- en dierfiguren in landschappelijke voorstellingen op zodanige wijze dat deze er een eenheid mee vormden, was allesbehalve een eenvoudige, en daarnaast niet zelden een tijdrovende zaak. Sommige schilders beheersten deze subdiscipline van stoffage (ook wel 'stoffaadje' of 'stoffadje' gespeld) dankzij een combinatie van goed tekenonderricht, veel studie naar het leven en talent. Dit gold

52 Anoniem ca. 1880, p. 7.

53 Rademakers en De Werd 2014, p. 117.

54 Quarles van Ufford 2009, pp. 108 en 155, en Bosboom 1946, p. 9.

55 Veiling Amsterdam (Roos et al), 16/18.2.1858 (handexemplaar Roos, collectie RKD, Den Haag). Zie de onderzoeksresultaten van Eva Geudeker zoals gepubliceerd op de website van het RKD, 2024: cornelis-kruseman-17971857.rkdstudies.nl, 4.10. Ook Christianus Hein bezat werk van Koekkoek, Roosenboom, Schelfhout en anderen (Anoniem ca. 1880, pp. 3-6) En Louwrens Hanedoes schafte vroege werken van Matthijs Maris aan (Bionda 2017, p. 117). Prenten waren vanzelfsprekend gemakkelijker te verwerven. De in Oosterbeek werkende Frederik Hendriks bezat prenten van of naar Barend Koekkoek, die leerlingen van hem konden natekenen (Pelkmans, Anema en Kok (red.) 2011, pp. 26-27; Cremer 1865, p. 18).

56 Lorenzetti 1929; Hoogewerff 1933, p. 157.

voor onder anderen Barend Koekkoek en Andreas Schelfhout. Anderen hadden er veel moeite mee of waren er gewoonweg niet goed in. Bij onvermogen of tijdgebrek werd de stoffering regelmatig uitbesteed aan collega's. Soms werd dan dubbel gesigineerd⁵⁷, in andere gevallen is uit toenmalige tentoonstellingscatalogi af te leiden of de stoffeerder een ander was dan de schilder van het landschap.

Zo weten we dat Samuel Verveer werken van Louwrens Hanedoes, Pieter Kluyver en Louis Meijer stoffeerde.⁵⁸ Charles Rochussen deed dat op zijn beurt voor landschappen van onder anderen Johannes Hoppenbrouwers, Johannes Bilders en Charles Leickert. Pieter G. van Os stoffeerde soms een landschap van zijn schoonzoon Jacob Abels, en ook wel eens werk van Andreas Schelfhout. Willem Tjarda van Starckenborgh Stachouwer stoffeerde tenminste eenmaal een werk van Jacob Cremer.⁵⁹ En schilderijen van Johannes Christ werden soms van figuren voorzien door Jan van Ravenswaay.

Sommige landschapschilders deden een beroep op meerdere collega's voor het stoffeerwerk. Zo zijn werken van Louwrens Hanedoes gestoffeerd door de genoemden Charles Rochussen en Samuel Verveer alsook door Herman ten Kate, en liet Cornelis Lieste schilderstukken stofferen door zowel Hendrik van de Sande Bakhuyzen als Charles Rochussen en Eugène Verboeckhoven.⁶⁰ In sommige gevallen kunnen figuren buiten medeweten van de landschapschilder, tijdens diens leven of later, door anderen zijn toegevoegd op verzoek van eigenaren of handelaren.⁶¹

Samenvatting

Er hebben opvallend vele en veelsoortige verbanden bestaan tussen de hier te bestuderen landschapschilders – en vermoedelijk waren er nog meer verbanden dan die waarover de overgeleverde bronnen ons nog informeren. Ze maken duidelijk dat deze kunstenaars, ondanks de bij hun vak behorende zelfstandigheid die nodig was voor het langdurig kunnen studeren in de natuur en voor het maken van uitvoerige schilderstukken voor de verkoop, in het algemeen geen eenpitters waren. Niet alleen waren zij in veel gevallen familie van elkaar, of verhieldden zich tot elkaar als leerling tot leermeester (waarbij dat laatste niet zelden ook weer in familieverband plaatsvond). Tal van contacten vloeiden

57 Van een zowel door Andreas Schelfhout als door Hendrik van de Sande Bakhuyzen gesigineerd winterlandschap in particulier bezit is niet duidelijk of hier van stoffering door een van de twee sprake is; vermoedelijk schilderde Schelfhout het linker deel met een bevolkt ijsgezicht en nam Van de Sande Bakhuyzen het bebouwde kustgedeelte rechts voor zijn rekening (afbeelding en commentaar in *De Liefde-van Brakel* 1997, pp. 18-19).

58 Zie over Verveer: Lucht, Tas e.a. 2015, pp. 29-77.

59 *Catalogus Tentoonstelling Levende Meesters*, Den Haag 1851, nr. 87.

60 De Vlaming Verboeckhoven had kennelijk goede contacten met zijn Nederlandse collega's - in de jaren 1815-1830 zijn landgenoten – want hij stoffeerde werken van velen van hen. Onder hen waren de landschapschilders Fredrik Kruseman, Johannes Christ, Barend Koekkoek, Johann Klombeck, Willem Roelofs, Willem Bodeman, Nicolaas Roosenboom en de genoemde Lieste (zie Van Heteren en De Meere 1998, p. 63).

61 Een duidelijke aanwijzing daarvoor is te lezen in een brief van Charles Rochussen uit 1891 over de stoffering van een werk van Cornelis Lieste (die in 1861 was overleden): 'Nog al enkele malen heb ik eenige stoffage in Lieste's werk, op aanvraag, aangebracht, maar, zoo als het meestal met liefhebbers het geval is, waren zij dan niet makkelijk met een enkel figuurtje tevreden te stellen.' (brief aan Pieter Haverkorn van Rijsewijk van 17.12.1891. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, RP-D-CH.ROCHUSSEN-39).

voort uit uiteenlopende activiteiten die bij het vak van (landschap)schilder behoorden dan wel konden behoren: het bezoeken van tekenscholen en academies, het maken van kunstreizen, het werken in en bestuderen van de natuur, het participeren in verenigingen, het exposeren van werk, het corresponderen en het publiceren van reisnotities, het samenwerken aan schilderstukken, het verzamelen van elkaars werk, het bezoeken van ateliers van collega's. Gezien de vele verbanden en contacten kan van een 'gemeenschap van individuen' gesproken worden.

Al deze uiteenlopende verbanden moeten bovendien worden geplaatst tegen de achtergrond van een toen nog zeer dunbevolkt Nederland. In 1850 telde het land nog geen drie miljoen inwoners, dus ongeveer driemaal het aantal ingezetenen van Amsterdam van 2025. Nederland was klein en overzichtelijk, wat het kennis hebben van elkaar en elkaars werk voor kunstenaars vergemakkelijkte. Dat de Nederlandse schilders niet enkel met landgenoten optrokken om met hen de natuur te beleven en te bestuderen, maar regelmatig ook met buitenlanders – vooral buiten Nederland, maar soms ook daarbinnen – is bovendien een van de aanwijzingen dat die toenmalige Nederlandse artistieke 'gemeenschap van individuen' geen gesloten nationale kring was. Een duidelijk beeld van die internationale contacten vereist nader onderzoek, en valt buiten de beperkingen die aan deze studie zijn gesteld (zie ook de inleiding).

De in het voorgaande aangetoonde nauwe verbondenheid tussen al deze schilders kan als (deel)verklaring worden gezien van de onmiskenbare verwantschap die de vele landschappelijke werken van al deze kunstenaars met elkaar vertonen qua thematiek, ontstaansproces, technische uitwerking en stijl (zie ook de hoofdstukken 8-10). De net als in voorgaande eeuwen gebruikelijke leer methode van het kopiëren van werken van de eigen leermeester, alsook van voorbeeldig geacht werk van 17de-eeuwse Hollandse landschapschilders, werkte die relatieve eenvormigheid ongetwijfeld mede in de hand.

Een en ander maakt het plausibel dat de zo sterk op elkaar betrokken schilders ook op geestelijk vlak verwantschap vertoonden, dan wel zelfs op één lijn zaten. Daarbij valt in het bijzonder te denken aan hun levensbeschouwelijke oriëntatie, hun visie op en beleving van de natuur, en hun kunsttheoretische of kunstbeschouwelijke uitgangspunten. Dit alles komt aan de orde in deel II van deze studie, waartoe opnieuw primaire bronnen de uitgangspunten vormen. In deel III zal vervolgens worden ingegaan op de relatie tussen de natuurbeleving(en) van deze 'gemeenschap van individuen' en de te onderscheiden beeldelementen in de betreffende landschapschilderkunst.